

Eőry Vilma

A jó tankönyv nyelvi követelményeinek rendszerezése

A tankönyvek általános követelményei között a nyelvek sajátos helyet foglalnak el. A nyelv szolgál eszközül ugyanis ahhoz, hogy bármelyik tantárgy tankönyvei teljesíthessék feladatukat: érthető ismereteket közöljenek a tanulókkal, és gyakorlataikkal, feladataikkal elmélyítsék ezeket az ismereteket.

A tankönyvek nyelvezetének követelményeit két nagy csoportra osztom, elsősorban amiatt, mert a közvélekedés és a nyelvtudomány mást tart fontosnak, ha jó nyelvhasználatról beszél. A közvélekedés szerint inkább a nyelv szabályainak való megfelelés a jó nyelvhasználat (a jó tankönyvi nyelv) ismerve, a tudományos felfogás szerint azonban egy ennél tágabb feltételrendszernek kell megfelelnie: az a lényeges, hogy a (tankönyv)szöveg fogalmazásmódja legyen érthető és tanulható a diákok számára.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a kétféle nézet nem annyira ellentétben áll egymással, mint inkább máshová teszi a hangsúlyokat. A nyelv szabályainak való megfelelés nem is választható el élesen az érthetőség szempontjától: ami ugyanis egy magyar nyelvű szövegben nem felel meg a magyar nyelv szabályainak, az általában nem is érthető. A magyar nyelv szabályainak való megfelelésnek a társadalom egyes rétegeiben, illetőleg tagjaiban élő kívánalmi mögött hagyományos anyanyelv szemléletünk rejlik. Az anyanyelv ugyanis – és most csupa ismert tény, szinte közhelyet sorolok fel – mindig több, mint egy a nyelvek közül: egy nép összetartozásának egyik legfontosabb jele, a mi népünk, társadalmunk hagyományait örökíti ránk, s a mai beszélő ezt a hagyományt viszi tovább, nagyban függ tehát tőle is, hogy milyen lesz a jövő magyar nyelve. Ezenkívül, de ezért is a beszélő általában érzelmileg is kötődik anyanyelvéhez, nem mindegy tehát, hogy milyen magyar nyelven közöljük a tanulóval a tananyagot.

A szabályoknak való megfelelésről a társadalom tagjainak általában az úgynevezett nyelvhelyesség jut legelőször eszébe. Azok, akik az anyanyelvvel foglalkoznak is, nemcsak használják – de általában nem szakemberei a nyelvnek – a nyelvhelyességet tartják fontos követelménynek, tehát azt, hogy ne beszéljünk, írjunk „hibásan”. Melyek ezek a sokat emlegetett „hibák”? Régebben pl. a suksükölés, az ikes ragozás megsértése, a nákozás, újabban a „túlzott” idegen szó-használat, az idegenes szórend, az idegenes vonzatok stb. Ezek a „hibák” egy olyan nemzeti nyelv, közös norma szabályaihoz képest hibák, amelyet legtöbben általában az iskolában tanultunk meg, s amelyet nyilvános helyeken igyekszünk használni, ha normakövetők vagyunk. De ez a közös nyelv is állandóan, tehát napjainkban is változik, nem is beszélve a társadalom tagjainak viselkedéséről, s a viselkedésváltozások szükségszerűen együtt járnak nyelvhasználati változásokkal is. Egy tankönyvben azonban az ún. köznyelvi normának megfelelő, a válto-

zásokból csak a társadalmilag már érvényeseket fölhasználó, s természetesen a szakterületre jellemző nyelvváltozatot szükséges használni. Annak nem lenne szabad előfordulnia, hogy a nyelvtanórán tanult szabályokkal ellenkező jelenségekkel találkozzon a diák a tankönyvekben. Az iskolai élőbeszédben ezek az „eltérések” úgyis megjelennek, s jó alkalmat adnak – különösen a magyar szakos tanároknak – arra, hogy megvilágítsák a köznyelv és a különböző nyelvváltozatok, az írott és a beszélt nyelv, a régi és az új stb. viszonyát.

A nyelvi-nyelvtani szabályoknak való megfelelés leegyszerűsítve tehát azt jelenti, hogy figyelembe vesszük a köznyelvi norma grammatikai szabályait. Ennek is van a megértést befolyásoló szerepe, de inkább a hagyományokhoz való igazodásnak a fokmérője, s az iskolában fontos az anyanyelvi nevelés szempontjából is.

A tankönyvszöveg fogalmazásmódja általában azonban elsősorban az érthetőség, a tanulhatóság kritériumának tekinthető, bár ennek nevelési következményei sem csekélyek: befolyásolhatják a diákok olvasási és fogalmazási készségének fejlődését.

Hogy a szövegnek mely jellemzői a leginkább relevánsak az érthetőség szempontjából, természetesen nem véglegesen eldöntött tény. Mégis érdemes megkísérelni, hogy összefoglaljuk: melyek azok a szövegjellemzők, amelyek mai szövegtani tudásunk szerint a leginkább meghatározhatják a szöveg érthetőségét.

A szöveg

- tagolása
- elemeinek kapcsolódása
- a szöveg témaszerkezete, „logikája”
- a szöveg kifejtettségi foka, a szöveg hiányok és kitölthetőségük

A szöveg mondatainak

- szerkesztettsége (egyszerű és összetett mondatok)
- szintmélysége (mellé- vagy alárendelés)

A mondat egységek (tagmondatok)

- tagoltsága (hány szabad mondatrész van benne?)

A mondatrészek

- zsúfoltsága (hány grammatikai funkciójú elem van benne?)
- telítettsége (hány szó van benne?)

Mivel sem az eredeti előadás közönsége, sem a lap olvasói nem feltétlenül magyar szakosok, s ez a felsorolás nekik nem sokat mondhat, bemutatom ezeknek a szempontoknak az érvényesülését egy tankönyvből vett szövegen. A szöveg mondatait a későbbi hivatkozások érdekében megszámoztam.

„¹Az irodalom nyersanyaga a nyelv, ezért is nehéz sokszor elkülöníteni a művészi szöveget a köznapitól. ²Mi irodalomnak azt tekintjük, amit szerzője szavakból, mondatokból készített műalkotásnak szánt, tehát mindazt, amit azzal a céllal írtak le, hogy olvassuk és gyönyörködjünk benne. ³Az alkotásnak azonban mi, olvasók is részesei vagyunk azáltal, hogy irodalomként olvassuk a nekünk írt műveket. ⁴Másképpen viszonyulunk ezekhez a szövegekhez: mindig valami mögöttest keresünk, valami többletet a szó szerinti jelentésen túl. ⁵Elvárjuk, hogy meglepjenek minket, hogy újjal és váratlannal hassanak ránk.

⁶Különböző olvasók mást és mást érthetnek és értenek meg egy műalkotásból, így az eltérő vélemények közül több is igaz lehet. ⁷Író és olvasó tehát együtt alkotja meg a művet. ⁸Értelmezési lehetőségünk azonban nem végtelen: a szerzők irányítanak bennünket.

⁹Tanulásunk során úgy szeretnénk megérteni az irodalmat, hogy közben felfedezzük, milyen „trükköket”, fortélyokat alkalmaznak az írók, hogyan érik el a hatásukat.”

(Nyelvtan – kommunikáció – irodalom tizenéveseknek. Irodalom 5. osztály. Alternatív program. Programvezető: Bánréti Zoltán. Nodus Kiadó, Veszprém, 1997. 6. – idézi B. Fejes Katalin: A tankönyvszöveg szintaktikai jellemzői. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2002. 23.)

A szöveg hosszú ahhoz, hogy minden szempontból részletesen elemezzük, néhány szempont mibenlétét a belőle vett egy-egy példával illusztrálok csak. Ahhoz azonban, hogy ez a bemutatás érthető legyen, szükségünk van a teljes szövegre, hiszen a felsorolt jellemzők, bár sokszor mondaton belül jelentkeznek, csak a szöveg egészében kapják meg valódi szerepüket.

A szövegnek az érthetőség szempontjából fontos jellemzői a szöveg egésze felől a kisebb egységek felé haladva:

A szöveg

- tagolása – három bekezdés, de az elsőt a 2. és 3. mondat határán érdemes lett volna két bekezdésre bontani, sőt, az így keletkező 2. bekezdést a következővel esetleg összevonni, hiszen a tagolás így követte volna jól a szöveg logikai egységeit: 1. Mit tekintünk irodalomnak?, 2. Az író és olvasó közös alkotása, 3. Az irodalomtanulás mint az alkotói „titkok” felfedezése.
- elemeinek kapcsolódása – az egyes bekezdések, sőt a szomszédos mondatok között is kevés a kapcsolóelem, kivétel:

grammatikai kapcsolóelem: *azonban* (3), *ezekhez* (4)

szemantikai kapcsolóelem: – *irodalom* (1, 2, 3, 9) *művészi szöveg* (1), *műalkotás* (2, 6), *mű* (3, 7), *alkotás* (3), *ezek a szövegek* (4)
– *szerző* (2, 8), *író* (7, 9)
– *olvasó* (3, 6, 7)

A kevés kapcsolóelem nehezzé teszi a bekezdések, illetve a mondatok összefüggéseinek értelmezését.

- témaszerkezete, „logikája” – téma (amiről szó van): 1: *irodalom, művészi szöveg*, 2: *irodalom*, 3: *alkotás*, 4: *olvasó*, 5: *olvasó*, 6: *olvasó*, 7: *író-olvasó*, 8: *olvasó-szerző*, 9: *olvasó-író* – a témák logikusan, sőt csoportokat alkotva következnek egymás után. Az a fajta kapcsolódás azonban, amelyikben az egyik mondat fontos vagy új közlését (a rémát) a másik mondatban kiindulásként kezelik, szakszerűen a lineáris téma-réma kapcsolat nagyon ritka, márpedig ez lenne az értekező-fejtegető szöveg könnyebben érthetőségének a feltétele. Ehelyett a szöveg felsorolja, hogy mi az irodalom, mi a szerepe benne az írónak és az olvasónak, a kijelentések között azonban általában nincs levezethető logikai kapcsolat.

- kifejtettségi foka, a szöveghiányok és kitölthetőségük – a szöveg inkább kifejtetlen; üres, a tanuló által kitölthetetlen vagy nehezen kitölthető helyek vannak benne, mint például a következő:

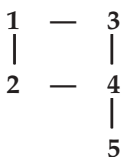
„¹Az irodalom[nak is] nyersanyaga a nyelv, [mint a mindennapi beszédnek] ezért is nehéz sokszor elkülöníteni a művészi szöveget a köznapitól.”

„⁴Másképpen viszonyulunk ezekhez a szövegekhez [mint a hétköznapiakhoz]:...”

A szögletes zárójeles kiegészítések lennének szükségesek ahhoz, hogy világos legyen a mondatok, illetve a szöveg jelentése.

A szöveg mondatainak

- szerkesztettsége (egyszerű és összetett mondatok)
 „Mi irodalomnak azt tekintjük, amit szerzője szavakból, mondatokból készített műalkotásnak szánt, tehát mindazt, amit azzal a céllal írtak le, hogy olvassuk és gyönyörködünk benne... Író és olvasó tehát együtt alkotja meg a műveket.”
 A szövegben egyetlen egyszerű mondat van (a 7-es sorszámú, az itt idézett második mondat), az összes többi összetett. A nyolc összetett mondatból azonban öt kéttagú, egy háromtagú, egy négytagú és egy (a 2-es sorszámú, az itt idézett első mondat) öttagú. Nem egyenletes tehát a mondatok hosszúsága, de több mint felük 2 tagú, s ennél – fokozatosan növekedve – egy-egy tagmondattal hosszabb a maradék három mondat.
- szintméltsége (mellé- vagy alárendelés)
 „¹Mi irodalomnak azt tekintjük, ²amit szerzője szavakból, mondatokból készített műalkotásnak szánt, ³tehát mindazt, ⁴amit azzal a céllal írtak le, ⁵hogy olvassuk és gyönyörködünk benne.”

Az öttagú összetett mondat – amely tagmondatainak száma miatt a legbonyolultabbnak számít – áttekinthető szerkezetű, bár a háromszintűség (hogy a mellékmondatnak további mellékmondata van), valóban a bonyolultságot igazolja.

A mondategységek (tagmondatok)

- tagoltsága (hány szabad mondatrész van benne?)
 „amit szerzője szavakból, mondatokból készített **műalkotásnak szánt**”
 Három szabad (további bővítmények nélkül számolt) mondatrész van benne: egy alany, egy határozó és az állítmány, közepesen tagoltnak számít tehát.

A mondatrészek zsúfoltsága és telítettsége annak a mutatója, mennyi információt helyezünk el egy-egy mondatrészben. A zsúfoltság azt mutatja, hány grammatikai funkciójú elem van egy mondatrészben, mennyire „balra bővített”, tehát hány szint felbontása szükséges az értelmezéshez. A telítettség a szerkezetes mondatrész szavainak számát mutatja attól függetlenül, hogy mind grammatikai funkciójú-e vagy sem. A szószám növekedése is összefügg az értelmezhetőség nehezebbé válásával.

- Zsúfoltság (hány grammatikai funkciójú elem van benne?)

„szavakból, mondatokból készített műalkotásnak”

„a szó szerinti jelentésén túl”

A szerkezetes határozó három grammatikai funkciójú elemből áll: határozó: *műalkotásnak*, melléknévi igenévi jelző: *készített*, halmozott határozó: *szavakból, mondatokból*. De *a szó szerinti jelentésén túl* szerkezetes határozóban csak két grammatikai funkciójú elem van: a határozó (*jelentésén túl*) és jelzője (*a szó szerinti*).

- telítettsége (hány szó van benne?)

„szavakból, mondatokból készített műalkotásnak”

„a szó szerinti jelentésén túl”

Az elemzett szövegben az itt idézett mondatrészek mindegyike 4 szóból áll (a névelő és a kötőszó ebből a szempontból nem számít külön szónak). A többi mondatrész terjedelme ennél inkább kisebb. Különösebb magyarázat nélkül is egyértelmű, hogy ebből a szempontból közepesen értelmezhetőnek számít a szöveg. (Erre és a mondattal kapcsolatos többi vizsgálatra, a vizsgálat eredményeire nézve vö. B. Fejes Katalin: A tankönyvszöveg szintaktikai jellemzői. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2002.)

Az elemzés (amely nem vett figyelembe minden, a kutatásban használt szempontot) tanulságaként megállapítható, hogy a szöveg tagolása nem kellőképpen logikus, elemei lazán kapcsolódnak egymáshoz, témaszerkezete nem a tartalomnak megfelelően kifejtő, hanem tényeket sorol fel, magyarázat nélkül, sok benne a szöveghiány, amelynek kitöltése nehézséget okoz, vagy nem is lehetséges. Az összetett mondatok dominálnak a szövegben, de nagyobb részük nem áll kettőnél több tagmondatból, csak az egyetlen öttagú összetett mondat éri el a háromszintűséget, a tagmondatok közepesen tagoltak, mondatrészei közepesen zsúfoltak és telítettek. Melyik tényező okozhatja tehát a nehezen érthetőséget, különösen, ha felidézzük, hogy a szöveg 5. osztályos általános iskolásoknak volt szánva? Azt semmiképpen nem mondhatjuk, hogy nyelvtani hibák lennének benne. Azt sem, hogy a mondatrészek vagy akár a tagmondatok túl zsúfoltak, telítettek, tehát bonyolultak lennének. A két-három tagú összetett mondatok sem számítanak nehezen érthetőnek (ha jól vannak megszerkesztve), bár a hosszabbak és többszintűek már nehezebben értelmezhetőek. Itt érdemes kitérni arra, ami ennek a vizsgálatnak nem volt célja, de a tankönyvek nyelvvel kapcsolatban sok vitára ad okot: karakterben mérve milyen hosszúak a szöveg mondatai?

11,1 %-uk 150 karakternél hosszabb (157),

33,3 %-uk 100–150 karakter (105, 112, 141),

55,5 %-uk 100 karakternél rövidebb (41, 66, 71, 88, 95)

Nem ismerem pontosan a tízévesekre kialakított szabványt, de lehet, hogy ez a hosszúság nem haladja meg vagy csak kis mértékben, és akkor még ilyen szempontból is elfogadható a szöveg. De tudjuk, hogy nem az. 20–22 éves egyetemi hallgatók nagyjából a saját korosztályuknak és képzettségüknek megfelelőnek tartották, csak természetesen nem tankönyvi szöveggént, hiszen ők ezt már tudják. Azt, hogy a tízévesek számára nem érthető, egyéb, általunk vizsgált jellemzőknek kell bizonyítaniuk. A nem kellő tagoltságnak, amely még felnőtteknek is értelmezési nehézséget okozhat, a szöveg laza, ki nem fejtett kapcsolatainak, taxatív témaszerkezetének, de különösen az elvont gondolkodásnak magas fokát feltételező, nehezen kitölthető szöveghiányoknak, különösen akkor, ha (valószínűleg szövegalkotási felületességéből) ki sem tölthetők.

Itt csak a szövegről mint egységről és annak felépítéséről beszéltünk. Természetesen sok más, elsősorban a szóválasztással kapcsolatos jellemző is fontos lehet a szövegértés szempontjából, mint pl. az, hogy a *mögöttes*, a *többlet*, az *értelmezési lehetőség*, a *műalkotás* – bár nem idegen szavak, még csak nem is mind szakszavak – érthetők lehetnek-e egy tízéves gyermek számára. Egyáltalán, az ilyen elvont, „felnöttes” stílus segít-e a gyermek absztrakciós képességének fejlesztésében, vagy inkább elijeszti mindentől, ami le van írva?

Vilma Eőry: The systematical arrangement of the linguistic requirements of a good schoolbook

Among the demands of a good schoolbook the most important is the grammatical correctness, but moreover the intelligibility and the opportunity of easy understanding are of the same importance. In this survey the author considers those requirements, which the intelligibility of a schoolbook are determined by.

Vilma Eőry: Die Systematisierung der sprachlichen Erfordernisse gegenüber den guten Lehrbüchern

Unter den gegenüber den Lehrbüchern gestellten Anforderungen steht an erster Stelle die Sprachrichtigkeit, doch gleichfalls wichtig sind Verständlichkeit und Lernbarkeit. Die Autorin zählt diejenigen Erfordernisse auf, die die Verständlichkeit der Lehrbücher bestimmen.